

Sayı : 4

Yıl : 1988

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK LÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İstanbul - 1989

EVLIYA ÇELEBİ'NİN URFA HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLERİN ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA DEĞERLENDİRİLMESİ

İlhan ŞAHİN*

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinin emsalsiz kaynaklarından birisi, şüphesiz *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'dir¹. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlara sahip olduğu bir dönemde, Evliya Çelebi'nin²gezdiği yerlere ve gördüğü şehirlere dair müşahedelerini, Osmanlı tarihi için işlemeğe değer eşsiz bir kaynak haline getirmesinden ileri gelmektedir. Seyahatnamesinde sâde bir dil ve akıcı bir üslup kullanan Evliya Çelebi'nin bu seyahatname sayesinde haklı olarak beynelmilel bir şöhret kazanması, tahsil durumunu ister istemez hatıra getirmektedir. hemen belirtelim ki, Evliya câhil bir adam değildi. Fakat devrinin yüksek tahsilini de görmemişti. Böyle olmakla beraber O, büyük bir müşahade, sezgi ve araştırma kabiliyetine sahipti. Ayrıca, keskin ve nüktedan bir mizahçı olup tanıdığı insanları en gülünç yerlerinden yakalar, olayları anlatırken alakayı artırmak için bunlara aklın alamayacağı, fakat muhayyilenin hoşlanacağı garip olaylar katardı. Onun bu hususiyeti, kıymeti inkâr edilemeyecek böyle bir seyahatnamenin vücut bulmasını sağlamıştır, diyebiliriz.

Üzerinde durulması icap eden diğer önemli bir husus, Evliya'nın gittiği her şehir ve kasabada, duyduğu veya bulduğu bütün malumatı alıp almadığı; veyahut da daha önceden kafasında neyi alıp almayacağına dair bir fikrin olup olmadığı meselesidir. Böyle bir soruya kat'î cevap verebilmek için, her şeyden önce seyahâtnamenin bütün bahislerinin birer birer tedkikine lüzum olduğunu söylemeğe hâcet yoktur, sanırız. Esas itibarıyla uzun bir seyahatin hikâyesi olan bu eserin ihtivâ ettiği bilgileri kaba taslak bir tasnife tâbi tutacak olursak, onun tarih, coğrafya, terâcim, kitabeler, dil, folklor, iktisadî hayat, demografik durum, örf ve âdet gibi bir çok mevzulara temas ettiğini görürüz. Bu durum, Evliya'nın kafasında kalıp-

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Tamamı 10 cilt olan bu seyahatnamenin ilk sekiz cildi eski harflerle (İstanbul 1314-1328), son iki cildi ise yeni harflerle basılmıştır (İstanbul 1935-1938).

² Hayatı hakkında bk. M.Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 400-412.

laşmış bir fikirden ziyade, geniş bir muhayyileye sahip olduğunu gösterse gerektir.

Evliya Çelebi, Osmanlı şehir ve kasabaları hakkında verdiği bilgilerin çoğunu bizzat görmüşse de, bir kısmını ya bir yerden okumuş, ya da bir kimseden işitmiştir. nitekim O, seyahatnamenin muhtelif yerlerinde Yunan, Latin ve Macar lisanı ile yazılmış tarihlerden, birçok velayetnâme ve menakıblardan, Türkçe ve Arapça eserlerden istifade ettiğini söylemesi yanında, bazı kanunname ile resmî vesikaları dahi tedkik ettiğini belirtmektedir. Her şeyden evvel Evliya'nın şehir ve kasabaların Osmanlı öncesine dair verdiği tarihî malumatı kaynak saymak mümkün değildir. Osmanlı dönemine âit idrak etmediği devirler ile kendi zamanı hakkında söylediklerinin sıhhatini ise, şüphesiz diğer kaynaklar ile sıkı bir şekilde kontrol etmek lazımdır.

Burada ise Evliya Çelebi'nin Osmanlı döneminde Urfa hakkında verdiği bilgileri, arşiv belgeleri ışığında bir sorgulamaya tâbi tutmak istiyoruz. Böyle bir sorgulama, hiç şüphesiz XVII. yüzyıl Osmanlı şehir ve kasabalarının önemli kaynakları arasında yer alan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nin verdiği bilgilerin ne derece itimat telkin ettiğini kısmen de olsa ortaya çıkarmaya yardımcı olacaktır. Yalnız, burada bir hususun belirtilmesinde fayda mülâhaza ediyoruz. O da, Urfa hakkında malumat veren seyahatnâmenin matbû nüshasının³ yanı sıra, müellif hattı olduğu kabul edilen yazma nüshayı da nazarı itibara almış olmamızdır⁴. Yazma ile matbû nüsha karşılaştırıldığında, matbû metinde bazı yer isimlerinin sehven yanlış dizildiği, az da olsa atlamalara rastlandığı ve okunmasında güçlük çekilen bazı yer isimlerinin, yazma nüshada harekelendiği dikkati çekmektedir.

Evliya'nın Urfa'ya gelmesi, 1646 yılına tesadüf etmektedir. O, Halep'de bulunduğu sırada Halep-Bilecik ve Rumkale yolunu takip ederek Urfa'ya gelmiştir. Bu yıllarda ünlü Fransız seyyahı J.B. Tavernier (1605-1689)'in de hemen hemen aynı yolu kullanarak Halep-Urfa arasını katettiği belirtilmektedir⁵. Bu durum Halep-Urfa arasındaki ulaşımın bu yol va-

³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, III, 149-160.

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, nr. 305, 55a v.d. Bu cildin müsveddesi olduğu anlaşılan ve aynı kütüphane ile kısımda bulunan diğer bir nüsha için bk. nr. 300.

⁵ Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages de M.J.B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris 1713, I, 228 v.d.

sıtasiyle yapıldığını ve aynı zamanda emniyetli ve güvenilir olduğunu göstermesi bakımından önemli olmalıdır.

Evliya, 1646 yılında şehir hakkında müşahedelerini ifade etmeden önce, şehrin Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı idaresine girdiğini, Kanunî döneminde tahrîrinin yapıldığını belirtmekte ve bu arada idarî durumu hakkında malûmat vermektedir. İdarî durum verilirken, Urfa'nun Kanunî döneminde merkezi Rakka olan Rakka Eyaleti'ne, 1646'larda ise Urfa Eyaleti'ne bağlı olduğu ve bu son tarihte merkez Urfa Sancağı'ndan başka Cemmase, Bahur, Deyr ü Rahbe, Benî Rebî'a, Süruc ve Rakka'nın eyaletin sancaklarını teşkil ettiği zikredilmektedir.

Evliya'nın belirttiği gibi, Urfa'nın Osmanlı idaresine girmesi, gerçekten de Yavuz Sultan Selim zamanında olmuştur. 1514'de Çaldıran Ovası'nda Safevî hükümdarı Şah İsmail'i yenen Yavuz Sultan Selim, bundan sonra Güneydoğu Anadolu bölgesinin mühim bir kısmını barışçı yollarla ele geçirmiş ve bu arada Urfa şehri de 1517 tarihinde Osmanlı idaresine girmiştir⁶. Yine Evliya'nın zikrettiği gibi, Kanunî döneminde Urfa'nın tahrîri yapılmakla beraber⁷, yapılan bu tahrîr ilk tahrîr değildir. 1518'de yâni Yavuz Sultan Selim devrinde başta Diyarbekir olmak üzere Urfa'nın da tahrîri yapılmıştır⁸. Böyle olmakla beraber, Evliya'nın Urfa tahrîrinin Kanunî döneminde yapıldığını zikretmesi, çok yanlış bir bilgi olarak da düşünmemek lazımdır. Bilindiği gibi, kanunî'nin tahta geçmesiyle İmparatorluğun umumî tahrîrlerinin yapılması ve bu tahrîrlerin devrine göre çok meşhur olması, Evliya'nın bu tahrîri zikretmesine âmil olmuştur, diyebiliriz.

Evliya'nın Osmanlı döneminde Urfa'nın İdarî statüsüne dair verdiği malumata gelince: Öyle anlaşılıyor ki, Evliya bu hususta verdiği malumatı bir hayli karıştırmıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Kanunî döneminde Urfa Sancağı Rakka Eyaleti'ne bağlı olmayıp, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı idi⁹. Kezâ, bu dönemde Rakka eyalet statüsünde bulunmayıp, yine Diyarbekir Eyaleti'ne bağlılığını 1586-1587 yıllarına kadar devam ettirmiş ve bu tarihlerde Rakka'nın müstakil olmasıyla buraya bağlanmıştır¹⁰. Evliya'nın 1646'larda Urfa Eyaleti adı altında kaydettiği eyaletin adı

⁶ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1963*, Ankara 1975, s.72.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu-Tahrîr Defteri TD*, nr. 998. 8 BA, TD, nr. 64.

⁹ BA, TD, nr. 998.

¹⁰ BA, Kâmil Kepeci Tasnifi, *Rûus Defteri*, nr. 262, s. 123.

Urfa olmayıp, Rakka olmalı idi. Kezâ, bu tarihte eyaletin merkezi yani Paşa Sancağı, Evliya'nın belirttiği gibi sadece Urfa olmayıp, Urfa ile Rakka olmalı idi. Nitekim, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilâtının verildiği liste ve risalelerde, eyaletin adının Rakka ve merkezinin ise Urfa ile Rakka olduğu görülmektedir¹¹. Fakat Evliya'nın Urfa'ya geldiği 1646'da eyaletin adını ve Paşa Sancağı'nı Urfa olarak vermesini çok yanlış bir bilgi olarak da kabul etmemek lazımdır. Zirâ, bir seyyah için önemli olan husus, daha çok gördüklerini ve müşahadelerini yazmaktır. Evliya'nın Urfa'ya geldiği sıralarda, Rakka Eyaletinin Paşa Sancağı Urfa ile Rakka olmakla beraber, beylerbeyi Urfa'da oturmakta idi. Rakka ise fazla önemi hâiz bir yer değildi. Bu bakımdan Evliya'nın bir seyyah gözü ile eyaletin ve sancağın adını Urfa olarak zikretmesini, çok yanlış bir bilgi olarak değerlendirmekle, herhalde kendisine çok büyük bir haksızlık etmiş oluruz.

Evliya Çelebi, Urfa'nın idarî durumundan sonra, şehri fizikî, demografik, sosyal ve dinî eserleri ve iktisadî yönleriyle ele almaktadır. Bu meydana şehirde oturanların 2600 ev civarında olduğunu belirtmektedir. Her evi bir hane kabul edecek olursak ve her hanede "5" kişinin bulunduğunu farz edersek, Evliya'nın Urfa'ya geldiği 1646 yıllarında şehrin nüfusu 13.000 civarında idi, demektir. Bu tarihlerde Urfa'nın nüfusu hakkında kesin bir bilgiye sahip değilsek de, 1518'de 5500-6000¹², 1525'de 8000¹³ ve 1566'da 13000-14000¹⁴ civarında bir nüfusu vardı. Bu son tarih ile Evliya'nın Urfa'ya geldiği 1646 yılı arasında geçen 80 seneye yakın bir zaman zarfında, şehrin nüfusunun hiç artmaması ve hatta azalması, Evliya'nın verdiği rakamı şüpheye çekmiyorsa da, XVI. yüzyıl sonlarında şehrin Celâlî hareketlerinden bir hayli etkilenmesi¹⁵, nüfusunun artmamasına ve hatta azalmasına sebep teşkil etmiş olmalıdır. Esasen, Evliya'nın verdiği mahalle isimlerinin bir kısmının adına, XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde rastlanmaması, şehrin celâlî tahribatından bir hayli etkilendiğini ve fizikî yapının da değişikliğe uğradığını oldukça muhtemel kılmaktadır.

¹¹ Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânî-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i divân*, İstanbul 1280, s. 32; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara 1963, s. 225; İlhan Şahin, "Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 918

¹² BA, TD, nr. 64, s. 388-396.

¹³ BA, TD, nr. 998, s. 198-199.

¹⁴ BA, TD, nr. 965, s. 34; BA, TD, nr. 362, s. 9-50. XVI. yüzyılda Urfa'nın nüfus durumu için ayrıca bk. N.Göyünç, *Aynı makale*, s. 78-79.

¹⁵ Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyânları (1550-1603)*, Ankara 1963, s. 198.

Arşiv belgelerinde tavsifi hakkında çok az malumata rastlayabileceğimiz Urfa kalesini, Evliya uzun uzun anlatmaktadır. 1525'de 1 dizdarı ve 57 neferi olan bu kale¹⁶, Evliya'nın verdiği bilgiye göre 1 dizdar ve 200 nefere sahipti. Urfa şehrinin XVI. yüzyıl sonlarına doğru Celalî hareketlerine maruz kalması ve XVII. yüzyılda İran ile yapılan savaşların, doğudaki kaleleri tahkim ettirmek zorunda bırakması gibi sebepler düşünülecek olursa, 1525'e nazaran Evliya'nın verdiği kale neferleri sayısının bir hayli fazla olmasını, normal bir artış olarak kabul etmek lazımdır.

Evliya, her şehir ve kasabaya gittiğinde, oranın dinî ve sosyal eserlerini vermeye âzamî dikkat göstermiştir. Bu durum Urfa için de geçerlidir. Yalnız, şehirde mevcut câmi, mescid, zâviye, medrese, imaret, tekke ve hamam gibi tesislerin bir çoğunun toplam sayıları verildiği halde, hepsi isim isim kaydedilmemiştir. Bu vaziyeti, şehirde en meşhur dinî ve sosyal tesisin verilmesi yoluna gidildiği şeklinde düşünmek mümkündür. Ancak burada bir hususa işaret etmek icap etmektedir. O da, 1525'de "Tarihli" ve "Debbağhane" adı ile bilinen mescidlerin¹⁷, Evliya'da câmi olarak kaydedilmeleri hususudur. Eğer bu tesisler, mescid iken câmiyi çevrilmemişse, Evliya'nın bu tesisleri şehirde duyduğu, veyahut da o şekilde veya bu şekilde zikredilmesinin kendisi için pek önemli olmadığı şeklinde izah etmek mümkündür. Yine 1525'de şehrin Pazar yerinde bulunduğu anlaşılan Hoca Ahmed-oğlu Câmii'nin ise¹⁸ Evliya'da sadece "Pazar Câmii" olarak zikredilmesi, ya Evliya'nın dikkatinden kaçtığından, ya halk arasında o adla bilindiğinden, ya da kendisine bu adla söylenmesinden ileri gelmiş olmalıdır.

Urfa, Musul-Halep kervan yolu üzerinde bulunması sebebiyle, transit taşımacılığın önemli bir merkezi idi. Bu bakımdan Evliya Çelebi, şehrin iktisadî ve ticarî durumuna dair oldukça bilgi vermektedir. Şehrin ticarî canlılığına ölçü olan dükkân sayısını 400, bedesten sayısını 2 ve han sayısını 5 olarak veren Evliya, 1 adet debbağhane ile saraçhanenin olduğunu da belirtmektedir. Şehirdeki dokuma sanayiinin önemine de dikkati çeken Evliya, pamuk ipliğinden dokunan bezin meşhur olduğunu zikretmektedir. XVI. yüzyıl arşiv belgeleri incelendiğinde, Evliya'nın verdiği bu malumatı teyid eder mahiyette kayıtlara rastlanmaktadır. meselâ, 1525'de Urfa'da en

¹⁶ BA, TD nr. 998, s. 217, 226.

¹⁷ BA, Aynı defter, s. 223, 225.

¹⁸ BA, Aynı defter, s. 224.

az 227 dükkân vardı¹⁹. Kezâ Evliya'nın bahsettiği debbağhâne, 1518 ve 1525'de mevcuttu²⁰. Evliya'nın şehirde dokumacılığın çok meşhur olduğuna dair verdiği bilgileri, 1518 ve 1525'de şehirde mevcut bulunan ve dokumacılığın yan sanayii olan boyahaneden anlıyoruz²¹.

Netice olarak şu hususları söylemek mümkündür: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, XVII. yüzyıl Osmanlı şehir ve kasabaları için şüphesiz ki önemli bir kaynaktır. XV. ve XVI. yüzyıla ait Osmanlı şehir ve kasabalarının emsalsiz kaynağı olan arşivlerimizdeki *Tahrîr Defterleri*'nin, XVII. yüzyıl için çok az olması nazarı itibara alınacak olursa, seyahatnamenin bu hususta emsalsiz bir kaynak teşkil ettiği kendiliğinden ortaya çıkar. Yalnız, Evliya Çelebi'nin idrak etmediği devirler yanında, kendi devri hakkında söylediklerini de diğer kaynaklarla sıkı bir şekilde kontrol ederek kullanmak lazımdır.

¹⁹ BA, *Aynı defter*, s. 226.

²⁰ BA, *TD*, nr. 64, s. 397; BA, *TD*, nr. 998, s. 226.

²¹ BA, *TD*, 64, s. 387; BA, *TD*, nr. 998, s. 226.